

L'art de la mémoire

Partie 2

I - Deux exemples de
moyens
mnémotechniques
tirés de l'Antiquité

Ulysse et les sirènes
(Vase grec à figures
rouges. British Museum
de Londres. 5e siècle av.
J.-C).

Le *Phainomena*
d'Aratus. Manuscrit
copié par l'abbé
Odbert de
Saint-Bertin au
10e-11e siècle
(Boulogne sur Mer,
Bibliothèque municipale, ms.
188, f. 20).

A D GEMINIS LEVITER PER
 R ARUS ET INTERRAS CAEL
 O M N I A M I T E S C U N T T R A
 S I C C U S F R U I L E O P R A E C I P
 V I R G O R E F E R T P L U C I A S E T
 L E N I U S E S T L I B R A E S I G N U
 S C O R P I O S A S S I D U E C A E L O
 S A G I T T I F E R I Q U E R A R A D E
 E G O C H E R O S A L I A S P A R O N
 I N S T A B I L I Q U E G E L U F A L L I
 Q U I T A N D I T L A T I C E S C E L O
 O M N I A M I S C E N T U R C U M P
 A E Q U O R A T U R B A T O S U O L
 I M B R I B U S I N C U B I T I N C A E L
 G R A N D I N E P U L S A T U R T E L L
 H A E C U T Q U I S Q D E U S P O
 A T U N G U N T P R O P R I A S

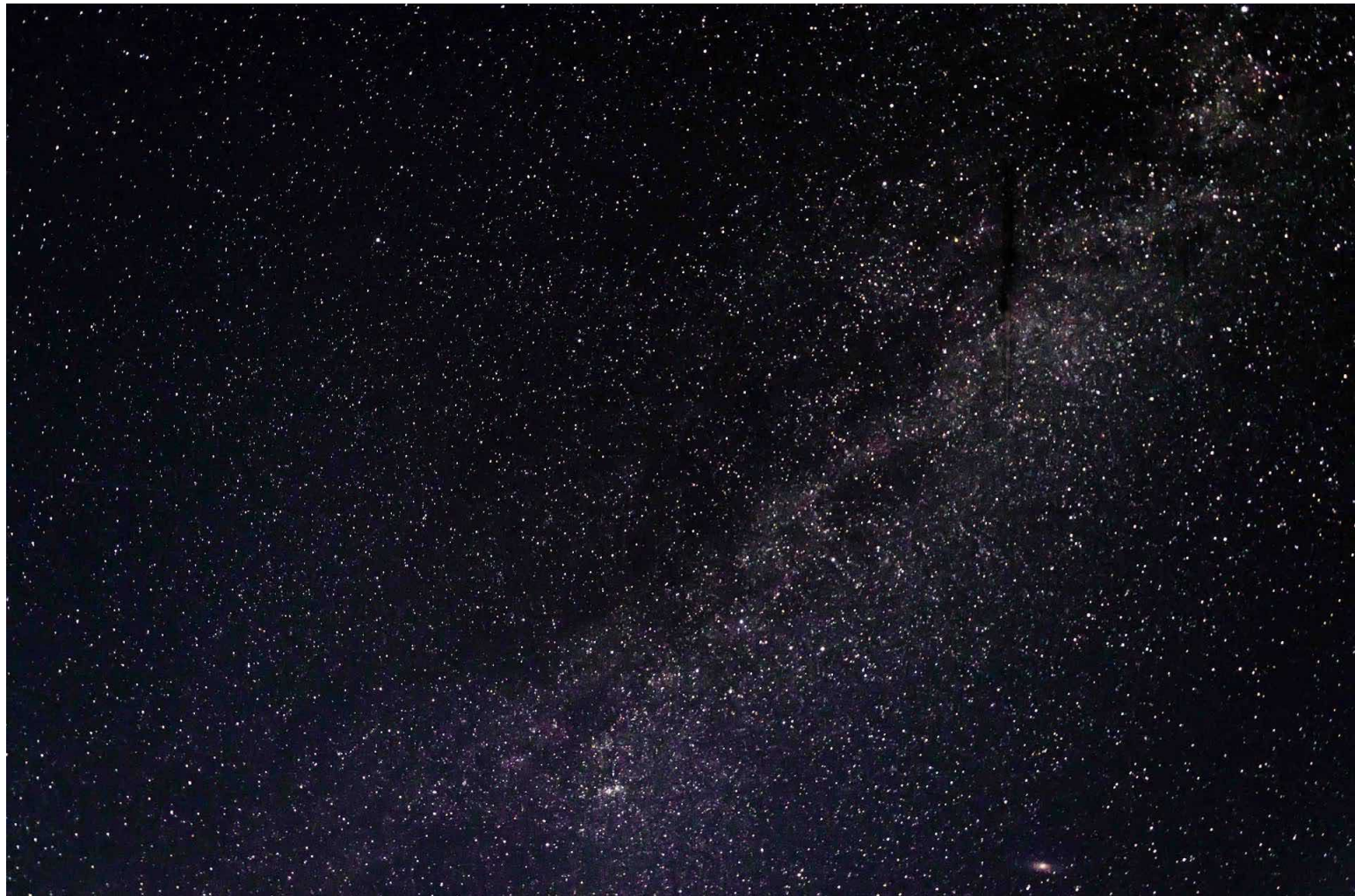
Le soleil
 (Boulogne-sur-Mer,
 Bibliothèque
 municipale, ms. 188, f.
 32v).

LACTEUS CIRCULUS

CETERA QUE TOTO FULGENT
INDE FESSA TRAHIT PROPE
AXIS ATQUE MOTUS SEMPER
LIBRARIASQUE TENET TERRAS
ORBE AGIT EXTREMUMQUE
QUE GRAI DIXERE SOLVIT
OCEANI PARS CELSA SUB
A^{NA} MONTIS CRETAE DEXTERA L
SIVE ARCTOE SIVE ROMANAE
PUGNASTRAQUE FACIES
TRES TEMONES POLISQUE MI
SIGNELIUS DIXISSE FERIS
ORA FERIS CAPUT ALTERUM
ALTIUSQUE LUCET PRONAS
DECLINES HUMEROS UER
CRESIAUOS TELLUS ALI
DONABIT CRETIS MERITO
QUOD ITO COMITES PRIC
AEREA PULSANTES MENT
VAGITUS PUERI PATRIAS
DICTEI TEXERE DATIS I
HINC IOVIS ALTRICES

CONSTELLATION: ORION

CONSTELLATION: TAURUS

BETELGEUSE

BELLATRIX

ALDEBARAN

STAR CLUSTER:
THE PLEIADES

PLANET:
JUPITER

SIRIUS - THE DOG STAR

ALNITAK

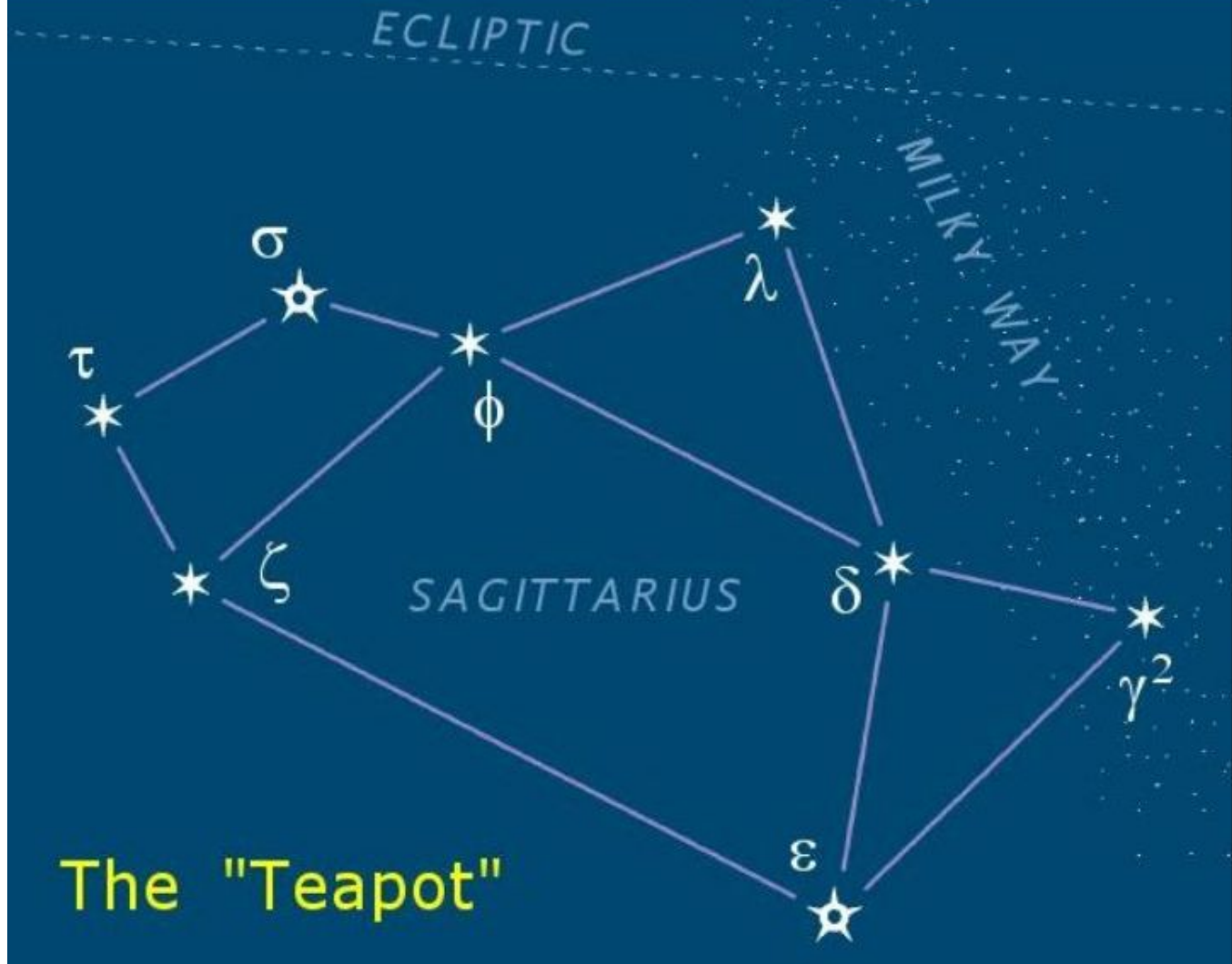
ALNILAM

MINTAKA

ORION NEBULA

SAIPH

RIGEL

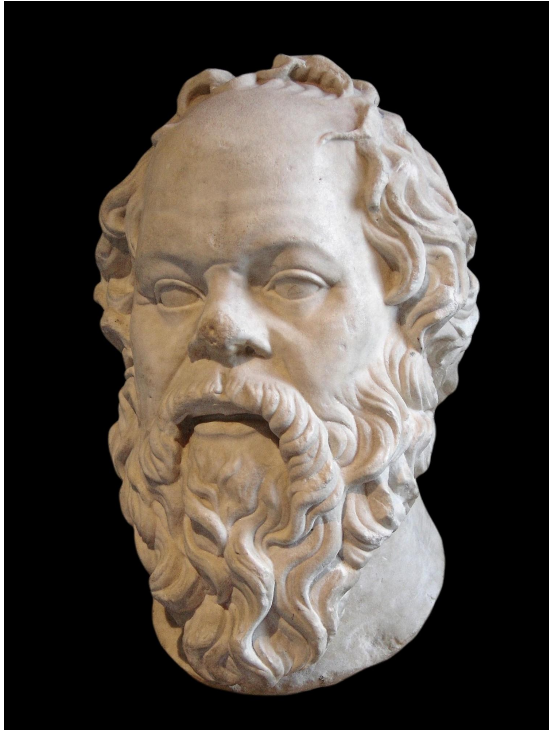

The "Teapot"

II - La lecture comme outil de mémoire ?

Thot et la pesée de l'âme
(British Museum. Le Papyrus de
Hounefer. 14e siècle av. JC)

Lire en grec : *anagnosco* = se remémorer de nouveau

Lire en latin : *lego* = cueillir, rassembler

Socrate . tête en marbre (Louvre. 5e s. av. JC)

ΕΝ ΣΑΡΓΑΝΗ ΕΧΑΛΛΕΘΗ ΝΙ ΔΙΑ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥ
 ΚΑΙ ΕΞΕΦΥΓΟΝΤΑΣ ΧΕΙΡΑΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΥΧΑΣ
 ΘΑΙΔΕΙ ΟΥ ΟΥ ΜΦΕΡΟΝΑ... ΕΛΕΥΘΕΡΑΙ ΔΕ
 ΕΙΣ ΟΥ ΠΤΑΙΟΙ ΚΑΙ ΑΙΤΟ ΚΑΙ ΥΨΗ ΟΥ ΟΙ ΔΑ
 ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΕΝ ΧΩ ΠΡΟ ΕΤΩΝ ΔΕ ΕΚΑΤΕ ΣΑΡΩΝ
 ΕΙΤΕ ΕΝ ΣΩΜΑΤΙ ΟΥΚΟΙ ΔΕ ΕΙΤΕ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΣΩ
 ΜΑΤΟΣ ΟΥΚΟΙ ΔΑ ΟΘΕ ΟΙ ΔΕΝ ΑΡΤΑ ΕΝ ΤΑΤΩΝ
 ΤΩΙ ΟΥΤΩΙ ΕΘΩΣ ΤΡΙΤΟΥ ΟΥΡΑΝΟΥ ΣΑΙ ΟΙ ΔΑ ΤΩΝ
 ΤΟΙΟΥΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΕΙΤΕ ΕΝ ΣΩΜΑΤΙ ΕΙΤΕ
 ΧΩΡΙΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΟΥΚΟΙ ΔΑ ΟΘΕ ΟΙ ΔΕΝ ΟΤΙ
 ΗΡΤΙΑΓΗ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΝ ΚΑΙ ΗΚΟΥΣΕΝ
 ΑΡΡΗΤΑ ΡΗΜΑΤΑ ΔΟΥΚΕΣΟΝ ΑΝΘΡΩΠΩ ΔΑ
 ΛΗΘΗ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΤΩΙ ΟΥΤΟΥ ΚΑΥΧΗΣΟΜΑΙ ΥΠΕΡ
 ΔΕ ΕΜΑΥΤΟΥ ΟΥ ΔΕΝ ΚΑΥΧΗΣΟΜΑΙ ΕΜΗΝ ΣΤΑΙΣ
 ΔΕ ΘΕΝ ΗΛΙΟ ΘΑΝ ΓΑΡ ΘΕΛΩ ΚΑΥΧΗΣΟΜΑΙ
 ΟΥΚ ΕΣΟΜΑΙ Δ ΦΤΩΝ ΑΛΗΘΕΙΑ ΓΑΡ ΕΩ
 ΦΕΙ ΔΟΜΑΙ ΔΕ ΜΗΤΙΣ ΕΜΕ ΛΟΓΙΣΗΤΑΙ ΥΠΕΡ
 Ο ΒΛΕΤΕΙ ΜΕ ΗΛΙΟ ΕΙΤΙ ΕΣΟΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗ
 ΥΠΕΡ ΒΟΗΤΩΝ ΑΠΟ ΚΑΥΧΗΣΩΝ Η ΝΑΜ Η
 ΥΠΕΡ ΑΙΡΩΜΑΙ ΕΔΟΘΗ ΜΗ ΣΚΟΛΟΥ ΤΗΣ ΑΚΙ
 ΔΙ ΓΕΛΟΣ ΣΤΑΙ Η ΝΑΜ ΕΚΟΛΑΦΙΣ Η ΤΑ
 ΥΠΕΡ ΑΙΡΩΜΑΙ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΤΟΥ ΤΡΙΣ...
 ΠΑΡΕΚΑΛΕΣΑ Η ΝΑΜ ΠΟΣΤΗ ΝΑΙΣ...
 ΠΗ ΚΕΝ ΜΑΙ ΑΡΚΕΤΟΙ ΣΙΧ...
 Δ...

Scriptio continua

Papyrus 46, 3e siècle ap. JC
 (Dublin, Chester BEatty
 Library et Université of
 Michigan)

Exemple de *volumen* sur les genoux de saint Jean. Dans les Évangiles d'Ebbon. 9e siècle.

(Epernay, Bibliothèque municipale, ms. 1).

ΠΑΡΑΦΥΣΗ ΕΝΕΚΕΝΤΡΙΣΘΗΣ ΘΕΣΚΑΛΛΙ
 ΕΛΕΓΝ ΠΡΟΣΜΑΛΛΟΝ ΟΥΤΟΙ ΚΑΤΑΦΥΣΗ
 ΕΝΚΕΝΤΡΙΣΘΗΝΟΝΤΑΙ ΤΗ ΔΙΑΔΕΞΑ ΟΥ
 ΓΑΡ ΕΛΩΥΜΑΘΑΓΗΝΟΣΙΝΑΔΕΛΦΟΙ ΤΟΥ
 ΟΥΤΗΡΙΟΝΤΟΥΤΟΙ ΝΑΜΗΗΤΕ ΕΑΥΤΟΙΣ ΦΡΟ
 ΝΙΜΟΙ ΟΤΙ ΠΡΟΣΩΣΙΟ ΑΠΟΜΕΡΟΥΣ ΤΩΙ ΣΡΑΝ
 ΓΕΡΟΝΕΝ ΑΧΡΗΟΥ ΤΟ ΠΛΗΡΩΜΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩ
 ΕΙΣΕΛΘ ΚΑΙ ΟΥΤΩΣ ΠΑΡΑΤΟΡΑ ΗΛ ΟΩΘΗΝΕΤΑΙ
 ΚΑΡΩΣΙΕΓΡΑΤΙΤΑΙ Η ΞΕΙ ΕΚΘΕΩΝ ΟΡΥΟ
 ΜΑΙΟΣ ΑΠΟΟΤΡΕΦΕΙ ΔΕ ΕΒΕΙΣ ΑΠΤΟΙ ΔΚΩΒ
 ΚΑΙ ΑΥΤΗ ΑΥΤΗ ΠΑΡΕΜΟΥ Η ΔΙΔΟΝΚΗ
 ΟΤΑΜ ΔΦΕΛΩΜΑ ΤΑ ΔΑΜΑΤΤΙΚΑ ΑΥΤΩ
 ΚΑΤΑ ΜΕΝΤ ΟΥΑΓ ΓΕΛΙΟΝ ΕΧΘΡΟΙ ΔΙΤΩ
 Α ΔΕ ΤΗΝ ΕΙ ΛΟΓΗΝ ΔΤΑΠΗΤΟΙ ΔΙΔ
 ΟΥ ΠΑΤΡΑ ΕΛΜΕΤΑ ΔΕΧΗΤΗ ΓΑΡ ΤΑΧΗΝ
 Α ΧΑΙΝΚΤΙΟΙ ΤΟΥ ΟΥ ΟΥ ΠΕΡ ΓΑΡ ΧΕΙ
 Ε Η ΠΕΡΘΗΝΑΤΕ ΤΩΩ ΝΥΝ ΔΕ ΗΙΘΗ
 Ε ΤΗ ΤΟΥ ΤΩΝ ΔΠΙΘΕΙΑ ΟΥΤΩΣ ΚΑΤΟΥΤΟΙ
 Η ΠΕΡΘΗΝΑΝ ΤΩ ΜΕΤΕΡΩ ΕΙΣΕΙΝΑ
 ΤΟΙ ΕΡΕΝΘΩΣΙΝ ΟΥΝ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑΡ
 ΕΙΣ ΤΑΡ ΘΕΙΑΝ ΤΗΝ ΑΤΥΜΟΤΙΑΝ

ΓΑΛΤΕΡ ΜΟΥΤΗ ΕΙΣΕΥΘΙ ΟΥΔΕ ΚΑΤΑ
 ΟΙΟΙ ΟΤΙ ΕΝΑΡΧΗ ΤΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΥ ΟΤΕ ΣΗΛΟΝ
 Α ΠΟΜΑΚΕ ΔΟΝΙΑ ΟΥΔΕ ΜΑΜΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΕΚΔΗ
 ΗΡΙΣΕΝ ΕΙΣ ΟΛΟΙΝ ΔΟΣΕΩΣ ΚΑΙ ΑΥΤΩ ΕΘΕΣΜΗ ΜΕΣ
 ΜΟΜΟΝ ΟΤΙ ΚΑΙ ΕΝΘΕ ΟΥΔΟΝ ΕΚΗ ΚΑΙ ΑΛΙΑ ΞΟΙ
 ΔΙΟΤΗΝ ΧΡΕΙΑ ΜΩ ΕΠΕΨΑΤΕ ΟΥΧ ΟΤΙ ΕΠΙΖΗΤΩ
 ΤΟΝ ΚΑΡΠΟΝ ΤΟΝ ΠΛΕΟΝΑΖΟΝΤΑ ΕΙΣ ΟΛΟΓΟΝ ΤΩ
 ΔΙΕΧΩ ΔΕ ΤΑΝΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΣΕΥΩ ΠΕΠΛΗΡΩΜΑ
 ΔΕ ΔΕ ΞΑΛΛΕΝ ΟΣ ΠΑΡΑ ΣΠΑΦΡΟ ΔΕ ΤΟΥΤΑ ΤΑΡ
 ΥΜΩΝ ΟΣΗΝ ΕΥΔΑΣ ΕΥΣΙΑΝ ΔΕ ΚΤΗΝ ΕΥΑΡΕ
 ΟΤΟΝ ΤΩ Ε Ο ΔΕ ΘΕΟ ΛΟΥ ΠΛΗΡΩΣ ΕΙ ΠΛΟΑΙ ΧΡΕΑ
 ΥΜΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΛΟΥΤΟΣ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΔΕ ΣΗΝ ΧΡΩ
 ΙΝΗ ΤΩ ΕΩ ΚΑΙ ΠΡΗ ΝΗ ΜΩΝ Η ΔΕ ΣΔΕΙ ΣΤΟΝ ΕΩ
 ΜΑΣ ΤΩ ΜΩ ΜΩΝ ΜΩΝ ΔΕ ΣΤΑ ΣΑ ΣΕ ΤΑΝΤΑ
 ΑΓΙΟΝ ΕΝ ΧΡΩ ΙΝΗ ΔΕ ΣΤΑ ΖΟΝΤΑΙ ΥΜΑΣ ΟΣ ΤΗ
 ΕΜΟΙ ΔΕ ΔΕ ΦΟΙ Δ ΣΠΑΣ ΟΝΤΑΙ ΥΜΑΣ ΠΑΝΤΕΣ ΑΝ
 ΜΑΛΙΣ ΤΑ ΔΕ ΟΙ ΕΚ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΘΕΣΜΗ ΔΕ ΧΗ
 ΤΟΥ ΚΥ ΝΗ ΜΩ ΙΝΗ ΧΡΥ ΜΕΤΑ ΤΟΥΤΗ ΝΥ ΜΩ
 Α ΜΗΝ Ι

ΠΡΟΣ ΚΟΛΑΣΑΕΙΣ

ΠΑΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΧΡΥ ΙΝΗ ΔΙΑ ΔΕ
 ΘΥ ΔΙ ΤΕ ΜΟΡΘΟΣ ΑΔΕΧΕ
 ΔΕ ΤΟΙΣ ΤΟΙΣ ΜΩΝ

Papyrus 46,
 3e siècle ap.
 JC (Dublin,
 Chester
 BEatty
 Library et
 Université of
 Michigan)

YHWH = pour
Yah-weh ?

Papyrus Nash. 2e s. av. JC
(Cambridge)

III - La mémoire médiévale

Trivium : Grammaire,
Rhétorique, Dialectique

Quadrivium :
Arithmétique,
Géométrie, Astronomie,
Musique

Martianu Capella. *Les noces de Philologie et de Mercure*. Grammaire et ses élèves. 10e s.

(Paris, BnF, latin 7900 A)

Gentile da
Fabriano. La
Grammaire
enseignant.
1411-1412

Salle des arts
libéraux
Palazzo Trinci
(Foligno)

duis. duodecim. tredecim. quattuordecim. quindecim. sexdecim. septemdecim. octodecim. et cetera.

Comput digital de Raban Maur.
13e s.

Lisbonne.

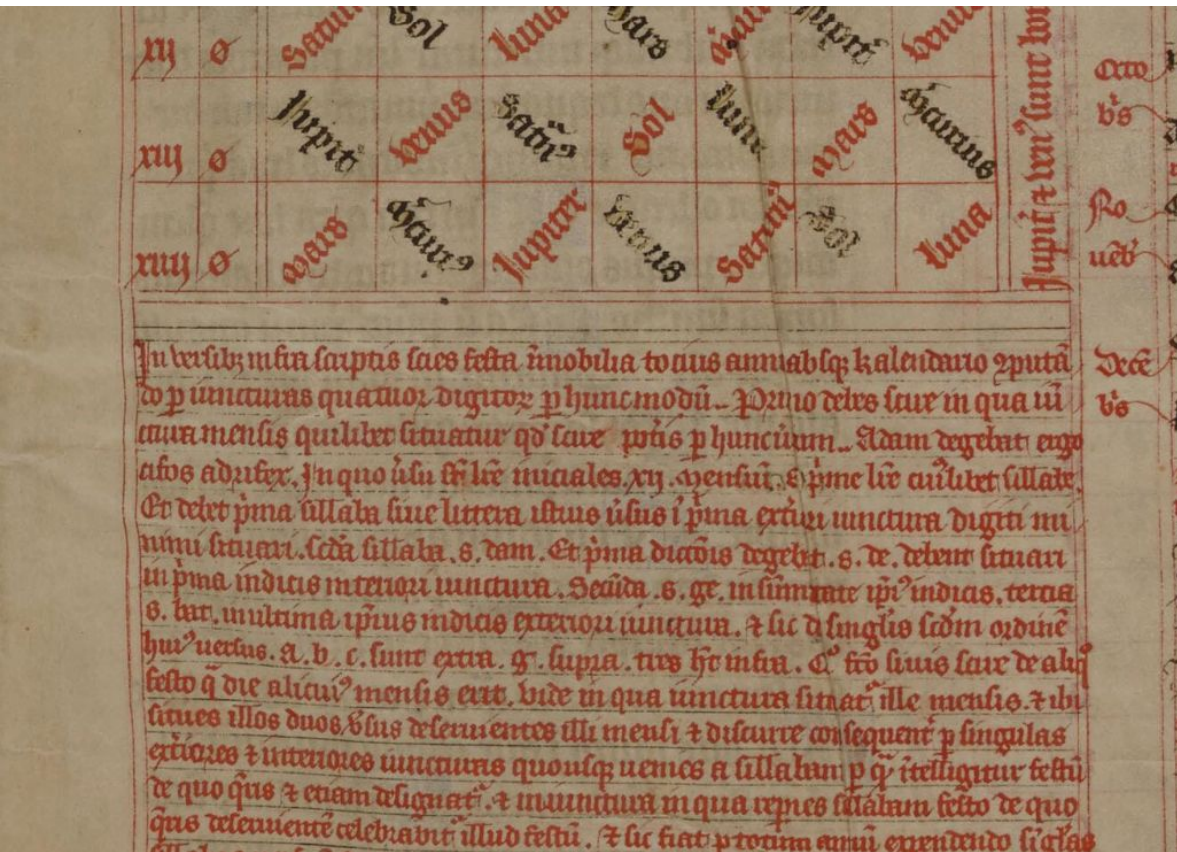
✱ *Cyrodalis dñi. Ephe. iai. usante. ay. li. may. ali. wny.*
Cisio. Janus. E. Jul. s. pau. dicat. hyl. fe. sul. mar. an.
re. iy. iam. nens. iy. mocha. li. 2. li. his. iy.
p. l. ya. fab. ag. via. Thi. pau. po. jo. q. vala.
naay. ihe. y. e. tice. lalic. in.
 Janu- *I g. p. Diatus. Agath. febuo. Xolaf. Eu. Valent.*
 arius *au tu e ti. p. lous*
 Febru- *Jul. Couige. Tuc. pau. mathi. Jul. Jnde.*
 arius *tu etic ry*
 Mar- *main. adua. pap. decorat. Gregorio. ar.*
 tius *is. lene. neda. li. amnaato. dnica.*
Getaud. magda. Se. pau. Junica. ai. Santa.
ly ay. val
 Apr- *Apul. i. abrosu. festis ouat atq. triburty.*
 lis *orig. bu a tal. in mns.*
hic. truz. lps. scds. q. Se. Rob. manu. q. d. i. petre.
pi. iacobi. as. onedni. his. cus. diaru. nty. in. no.
Whilun. Cur. Cor. tres. lo. la. wida. Cor. 23. De. dicta.

Cisiojanus. 14e
siècle

Pontifical de
Narbonne, Trésor
de la cathédrale,
ms. 2

Adam degebat ergos cifos adrifex

- A janvier
- dam février
- de mars
- ge avril
- bat mai
- er juin
- go juillet
- ci août
- fos septembre
- a octobre
- dri novembre
- fex décembre

1er janvier = A

En 2024 la lettre dominicale est le G (dimanche 7 janvier) donc A = lundi, B = mardi, C = mercredi etc. mai le calcul se complique car nous sommes une année bissextile !!

. Pocula

Janus amat.

numer aure
littere feriales.

K

Januarius habet dies. **xxxi.**
lunatio **xxx**
pma d Janu nox e septia hanc
Yona pte bellu. s. iij. dat ho flagllg

Decli
natio
solis
an

ii
b
xi
d
xix
viii
g
xvi

Januar. Curatio dñi .**S.**
Oct Sa stephani .ix. lcon
Oct Sa Johannis .iiij. lc.
Oct scorum Innocent .iiij. lc.
Rouas vigilia
Ephra domini dup
Juliam et Basilice mrim. .ix. lc.
vi

dup
xxi
xx
xx
xx
xx
xx
xx

vi
xi
xi
xi
xi
xi
xi
xi

H uerit. h uale uitteo bona fertula codit
a t solā recepit formā uasis auem
L audat opes oclō uasis nitor has negat ori
f ormula. sic gēinat uisus odor qz famem
s ic uulpes ieuina redit sic fallitur audens
f allere sic celo leditur ipā suo.
Q d' t nō uelles alijs fecisse caueto
v ulnera ne facias q̄ potes ip̄e pati

Fables d'Esopé
dans la culture
populaire
médiévale

Ysopet. 13e s.
(BM Lyon, Ms
PA. 57, f. 43,
détail)

The *Rutland
Psalter*,
England ca.
1260 (British
Library, Add
62925, fol.
34r)

	si pos	col ul	rom nig	ze ris	cal etis	aut nal	ar bal	ormi	Andral	lgr-n
	⊙	9	8	Λ	lo	q	∞	∑	τ	1
	cmi	xmt	imi	cia	xim	mi	c	x	i	c
	l̄	v̄	ḡ	l̄	v̄	ḡ	l̄	v̄	ḡ	l̄
	xxv	iiy	cel	xxv	iiy	cel	xxv	iiy	cel	xxv
	xxv	iiy	cel	xxv	iiy	cel	xxv	iiy	cel	xxv

L'abaque de Gerbert
 Ms du 13e s. (référence non retrouvée)

A **E**sto mihi in dñm.
R **G** **T** ✓ es de us qui fa cis mirabi
lia solus no tam fecisti in
gen tibus vir tu
tem tu am.

Cantatorium de Saint-Gall 10e s.
(Saint-Gall, manuscrit 359, fol. 61)

Ut queant laxis **re**sonare fibris

Mira gestorum **fa**muli tuorum

Solve polluti **la**bii reatum

Sancte Iohannes

lo si sfora. E questo ti basti quanto ne
regola seconda di tal nomi. ^{la}

ble. li. Terza. Regola